УДК 811.512.001.5

Ф.Ш. Нуриева

ХИСАМ КЯТИБНЕҢ «ҖӨМҖӨМӘ СОЛТАН» ДАСТАНЫНЫҢ ПОЭТИК ҮЗЕНЧӘЛЕКЛӘРЕ

Хисам Кятиб был крупнейшим поэтом, в творчестве которого нашли отражение основные тенденции тюрко-татарской литературы золотоордынского периода. Статья посвящена раскрытию мастерства поэта в употреблении языковых ресурсов при создании поэтического текста «Джумджума султан». Ритмика стихотворения, формирующая многообразные структуры, основана на схеме рифмовки по бейтам месневи. В поэтике Хисама Кятиба автологический приём употребляется своеобразно, позволяя выделить экспрессивные языковые и стилевые приёмы автора. Основу металогического приёма составляют такие стилистические средства, как гипербола, метонимия. Исследование изобразительных средств поэмы Хисама Кятиба позволяет выявить общие закономерности развития поэтики татарского литературного языка.
Ключевые слова: Хисам Кятиб, «Джумджума султан», золотоордынский, поэтика, автологический, металогический приём.

Khisam Kyatib was a famous poet whose work reflected the main trends of the Turkic-Tatar literature of the Golden Horde period. The article reveals how the poet skillfully used the language resources to create the poetic text «Jumjuma Sultan». The rhythm of the poem which forms diverse structures is based on the rhyming scheme based on Mesnevi bayts. In the poetics of Khisam Kyatib the autological technique is used in a peculiar way, allowing to highlight author’s expressive linguistic and stylistic tools. The metalogical technique is made up of such stylistic means as hyperbole and metonymy. The study of the visual means of the poem by Khisam Kyatib allows us to identify the general patterns of the Tatar poetics.
Keywords: Khisam Kyatib, «Jumjuma Sultan», the Golden Horde, poetics, autological technique, metalogical technique.

Көнчыгышта киң таралган җан белән тән бәхәсе, Кисекбаш турындагы риваятьләрнең сюжетын файдаланып, аларны иң беренче шигырь юлларына салучы булып фарсы шагыйре Фәридетдин Гаттар санала. 1369 елда Идел буе шагыйре Хисам Кятиб, мәгълүм сюжетка нигезләнеп, «Җөмҗөмә солтан» дип аталган дини-лирик эчтәлекле әсәр иҗат итә. В.Д. Жуковский һәм Е.Э. Бертельс әйтүенчә, үзенең әсәрен ул турыдан-туры фарсы чыганагыннан тәрҗемә итмәгән, мөселманлык рухын арттыру йөзеннән, яңа темалар өстәгән, мәсәлән, җәһәннәм һ.б. Язылу датасы әсәрдә күрсәтелгән: «Кем тарих йите йөз йитмеш иде, Хисам Кятиб моны битмеш иде» [Татар әдәбияты…, 1986, б. 232]. Археографик экспедицияләр вакытында «Җөмҗөмә солтан» кульъязмаларының даими табылып торуы – аның татарлар арасында электән таралганлыгына ачык дәлил. Хисам Кятибнең Иделйортта яшәве, Алтын Урда белән бәйләнеше галимнәр арасында бәхәс

уятмый [Миңнегулов, 2014, б. 292]. Урта төрки чор әдәби телләрен өйрәнүче төрек галиме Айсу Ата Алтын Урдадагы мөселман төркиләре тарафыннан яратып укылган бу әсәрнең 995/1548 елда Кырым ханы Сәхипгәрәй бин Хаҗи Гәрәйнең әмере буенча Алтын Урда төрки теленнән Анадолу төркисенә тәрҗемә ителүен күрсәтә [Aysu Ata, 2014, s. 57]. Хәзерге вакытта мирасханәләрдә поэманың 26 нөсхәсе булуы билгеле, шуларның 18 е – Казан шәһәре мирасханәләрендә, Башкортстан Республикасы Фәннәр академиясенең Тарих, тел, һәм әдәбият институты архивында – өч кулъязма, Көнчыгышны өйрәнү Институтының Санкт-Петербург бүлеге фондында – өч нөсхә, Париж милли китапханәсендә әсәрнең бер күчермәсе саклана [Нуриева, 2011, с. 77–80]. Кулъязма күчермәләрнең күпчелеге XIX гасыр башына карый. А.И. Исламова поэманың гарәп хәрефләрендәге күчермәләренә һәм басма нөсхәләренә нигезләнеп төзегән тәнкыйди текстын диссертациясенең кушымта өлешендә урнаштырган, мәкаләдәге мисаллар әлеге хезмәттән китерелде [Исламова, 1998, с. 39–62].

Хисам Кятиб поэмасын беренчеләрдән булып өйрәнгән тюркологлар – И.Н. Березин, Т. Флейшер, С.Н. Эргун, М.Ф. Көпрүлүзадә, Е.Э. Бертельс. Күренекле галимнәр әсәрне Алтын Урда мохите әдәби җимеше дип саныйлар. Е.Э. Бертельс «Җөмҗөмә солтан» поэмасы теленең «шактый саф кыпчак телле» булуын ассызыклый [Нуриева, 2011, с. 80].

XX гасырның 60 нчы елларыннан башлап истәлекне татар әдәбияты ядкяре, Шәрык классикасы арасындагы бәйләнешләр, Урта гасыр татар фәлсәфә фикере юнәлешендә Г. Госман, Ш. Абилов, Х.Й. Миңнегулов, М. Әхмәтҗанов, Р.М. Әмирханов, А.М. Шәрипов кебек күренекле татар галимнәре өйрәнә, «Татар әдәбияты тарихы»ның беренче томында язма истәлек һәрьяклап тулы яктыртылган [Татар әдәбияты…, 1984, б. 231–246, 2014, б. 292–300]. Татар телчеләре поэмада үз чоры өчен гаять кыю һәм гуманистик фикерләр үткәрелүен, әсәр теленең гадилеге һәм хәзерге татар теленә бик якын торуын күрсәтәләр. Мәсәлән, Х. Курбатов төрки халыкларның гомуми әдәби ядкярләре арасында Хисам Кятиб әсәре бүгенге татар теленә иң якыны дияргә була, дип билгели [Курбатов 1984, б. 61–70]. Татар әдәбиятының кыйммәтле истәлеге «Җөмҗөмә солтан» тел җәһәтеннән А.И. Исламованың кандидатлык диссертациясендә графо-фонетик, морфологик, лексик планда шактый тулы өйрәнелгән [Исламова, 1998]. Алтын Урда чоры язма истәлекләре, шул исәптән «Җөмҗөмә солтан» әсәре дә, «Татар әдәби теле тарихы» хезмәтенең өч томында графофонетик, грамматик һәм лексик яссылыкта тикшерелде [Татар әдәби теле тарихы, 2015, б. 271–326; 2017, б. 112–195; 2019, б. 172–251].

«Җөмҗөмә солтан» поэмасының сәнгатьчә эшләнеше бик тә югары, әдәбиятчылар һәм телчеләр тарафыннан бу хакта күп фикерләр әйтелгән. Әсәрдә күтәрелгән мәсьәләләргә, композиция, сюжет, традициягә нисбәттә сурәтләү алымнары Ш. Абилов, Х.Р. Курбатов, Х.Й. Миңнегулов, А.И. Исламова хезмәтләрендә аеруча җентекле ка-

ралган. Бүгенге көн укучысына дастан Җәвад Алмаз тәрҗемәсендә тәкъдим ителгән [Алмаз, 1996, б. 42–57].

Ф. Гаттар һәм Х. Кятиб әсәрләренең нигезендә Җөмҗөмә һәм Гайсә турындагы легенда ятса да, аларга салынган идея эчтәлегендә аерма бар. Гаттардагы Җөмҗөмә солтан – Алласын, пәйгамбәрен белмәгән мәҗүси зат, Х. Кятибтә исә мөселманлык төсмерен алуы, дөньялыктагы игелекне өстен куюы һәм сәнгатьчә эшләнеше белән аерыла.

«Җөмҗөмә солтан»ның сюжеты мавыктыргыч, андагы вакыйгалар турыдан-туры чынбарлыкны тасвирламый, фантастик алым кулланып, яшәеш хакында фикер йөртелә. Әсәрнең композициясе дә үзенчәлекле төзелгән. Поэманың 48 шигъри юлдан торган кереш өлешендә дөньялыкның фанилыгы, тормышның мәгънәсе турында хөкем йөртелә: *И җиһан бақидур тигән қани / эшетиң дөнйа ишин билиң аны / чүн бу ғаләм ғақибәт йоқ болисәр / мундағылар һич бақи калмайсар / бу ишләр тиләр һуд бизгә йитәр / нә ким бардур мәһлуқат барча кетәр / көргил анларын ким әүәл кечтиләр / һәм йаман һәм йахшы барча кечтиләр / қани мунча миң нәби шаһлар / ол бина қылған улуғ дәрғаһлар / қани Адәм Нух ол Хәлил / бақи қалмас ғақибәт илләҗәлил / қани Сафуан қани Җәмшид чәһәрйар / қани Хөсрәү, Ширин, Зөлқәрнәин, ғәд / қани Дәқйәнус шидад ләғин / қани Нәмруд, Фәридун гөзин / қани ол Рөстәм Әсфәндүйар / йахуд ол қани Нәүширwан шәһрийар / қани ол Мәхмүд шахи Ғазнави / ким турды сурәтдә дөрест мәғни / қани ол Ибраһим ол кәбир / ким қойды қулға өздин солтан игү / қани Чынгыс қани һәлақ бу қамуғ / һәрберси бу җиһанны тутдылар / илләишит ким суңында киттиләр* (39: 1–26)[1]. Автор күп шәхесләрне күздән кичереп, дөньяда яшәгән теләсә кемнең, җир йөзендә нинди генә тормыш алып барса да туфрак булачагы турында хөкем йөртә. Шагыйрьнең бу мәсьәләгә мөнәсәбәте риторик сорау аша белдерелә, шуңа күрә текстта *кани* сорау алмашлыгы, сорау интонациясе урын ала.

Хисам Кятиб керештә әйтелгән әлеге мәсьәләне әсәрнең төп өлешендә, легендага нигезләнеп, коры сөяккә калган башны Тәңре ярдәме белән телгә китереп яктырта. Гайсә пәйгамбәр Шамнан икенче бер илгә барганда юл буендагы таш өстендә бер баш сөяге күрә, баш иясенең дөньялыкта кем булуын белергә теләп, Тәңрегә ялвара, баш, телгә килеп, үзенең кемлеген сөйләп бирә. Җөмҗөмә иксез-чиксез дәүләт биләгән, гадел хөкемдар булган, әмма хәерчегә бер тапкыр ярдәм кулы сузмаганга, ул авыруга дучар ителә, яман шештән газапланып үлә, дөньядан имансыз киткәнлектән, дүрт мең елга тәмуг газапларына дучар ителә. Бөтендөнья әдәбиятына таныш сюжетны Хисам Кятиб ислам диненең кодрәтен күрсәтү юнәлешендә файдалана. Әсәрдәге вакыйгалар агышы Гайсә пәйгамбәр белән Җөмҗөмә арасында барган әңгәмә рәвешендә оештырылып, кешеләрнең үлгәннән соңгы

[1] Тексттан алынган үрнәкләрнең бит һәм юл саны.

тормышын сурәтләүгә багышлана. Хисам Кятибнең герое Җөмҗөмә солтан кяфер булуына карамастан гафу ителә, Гайсә пәйгамбәр үтенече буенча Тәңре аны яңадан терелтә, хак мөселман булып, җитмеш ел буе гыйбадәт кыла: *Кур Хақ аңа ни ғинайәт әйләди/ ғақибәт мәэмин улуб чықты җаны* [Курбатов, 1984, б. 7].

Әсәрнең мавыктыргычлыгы аның сюжетында гына түгел, язучы кулланган стиль алымнарында да. Хисам Кятиб – талант иясе, язучының тәэсир көче әсәрдәге күренешләрне сурәтләгән һәр сүзендә бөркелеп тора. Х. Курбатов күрсәтүенчә, әсәр ритмик яктан да саллы яңгырый, ул рәмәле мөсәддәсе мәхзуф вәзененә салынган. Шагыйрь сүзгә саран, тасвирда хәрәкәт өстенлек итә, композициядә нинди дә булса катлауландыру юк, ләкин бер үк вакытта ул шундый итеп төзелгән: укучының игътибарын автор әледән-әле яңартып (контекстны көчәйтү юлы белән), бер үзәккә туплап тора [Курбатов, 1984, б. 62]. Хисам Кятиб поэмасы үзенең идея-проблематикасы, төзелеше, бу һәм теге дөнья күренешләрен үзара үреп тасвирлавы белән, – ди Х.Й. Миңнегулов, – Данте Алигьериның (1265–1321) атаклы «Илаһи комедия»сенә дә билгеле дәрәҗәдә аваздаш. Иҗтимагый явызлыкка каршы вөҗдан тойгысын үстерү ярдәмендә көрәш аларның һәр икесенең дә үзәгендә тора [Миңнегулов, 2014, б. 298].

«Җөмҗөмә солтан» дастанындагы вакыйгаларга урын һәм вакыт ягыннан киң колачлылык хас, алар реаль һәм хыялый күренешләр, фәлсәфи уйланулар, лирик чигенешләр белән үрелеп бара. Хисам Кятибнең тормыш мәгънәсе, кеше гомеренең кыскалыгы, яшәү һәм үлем хакындагы фәлсәфи уйланулары шигъри чаралар – риторик сорау, метафора, гипербола, чагыштырулар ярдәмендә сурәтләнә.

Поэтик текстта Хисам Кятиб, башлыча, сүзләрне туры мәгънәдә куллана, ягъни автологик алым белән эш итә, шулай ук метологик алым да үз урынын алган, тик кулланылыш дирәсе киң түгел.

Сүзләрне туры мәгънәдә кулланып, поэтик текст барлыкка китерү шагыйрьдән зур осталык таләп итә. Бу турыда Х. Курбатовның фикере игътибарга лаек: «Монда тасвир объекты үзе күчерелмә мәгънәдә, мондый гайре табигый хәлне сөйләп бирү өчен авторга күчерелмә мәгънәдәге сүзнең әллә ни кирәге дә юк» [Курбатов, 1984, б. 66].

Хисам Кятиб контекстта җөмләләрне синтаксик яктан да, мәгънәви яктан да бер-берсенә тыгыз бәйләп, синтаксик бөтеннәрнең экспрессив һәм логик мәгънә бирүенә ирешә. Мәсәлән, текстта Гайсә пәйгамбәрнең сәяхәтен, табигать күренешен тасвирлаган җөмләләр фикернең башлануына ишарә итсә, аның үстерелеше, билгеле бер экспрессив төсмер алуы кеше башы күренеше белән бәйле: *Ғайсә пәйғамбәр бир күн мөсафирлық қыла / гизди шам илиндин бир илә / көрди бу сахраны хош мәрғәзәр / сулар аңа қушлар учар зар зар / баруп ол су йақасында отруп /wозу қылур ирди ол йирдә эчрүп / көрәр ол сахрада бир сахра ташы / йәнә ол таш үзрә адәм башы / нә көзи қалмыш нә ағзы нә гәүдәси / әйди алла көрүпдүр нәчә баш / ғибрәт алып хәйран эчрә қалды аңа / көрмәдим мән йир йүзиндә мунча баш / бақты йаз-*

мыш әлиндә ики хат / сән и баш мунча йүрүп мунча йат / йәнә сәндин мунча ишләр кичисәр / суңра җан куш сәндин учисар / гайсә пәйгамбәр хәйран ичиндә калып /андин суң тәңри фәрмани билә / тили тиши йок икән кәлди тилә (40: 25, 26; 41: 1–15; 42: 13, 14).

Хисам Кятиб кеше идеалын гадел хөкемдар сурәте нигезендә эзли. Гайсә пәйгамбәр очраткан баш та гадел хөкемдар булган. Аның игелекле гамәлләре хикәяләү рәвешендә, үткән заман хикәя фигыль формалары кулланылып, I зат исеменнән бәян ителә: *кем кәлүр әйди һәмиш қайу әсир / болса мискин йа гәриб йә фәқир / көндә миң келсә иди дәрвиш йәтим / алмайыны кетмәз ирди тон атым/ андин өзгә бәхеш ихсан үкүш / қылур ирдим дәрдигәр дәрман күкүш / кечә күндүз гадел дад ирдим ишим* (45: 3–9).

Газраилне, Мөхәммәд пәйгамбәрне сурәтләгәндә, Х. Кятиб, җөмләләрдә төп билгеләрен саный барып, мәгънәви бәйләнеш тудыра, синтаксик бөтен эчендә аларның поэтик образын күз алдына китерүгә ирешә: а) кешеләр җанын алучы Газраилнең сурәте: *чықты бир сурәт ким алты йүзи бар / қан қуйулмыш тасга биңзәр көзи бар / мәшриқ мәгриб тутмыш ики қанаты / ол газраил ирмиш уган койган аты / бири астун бири үстүн һәрбири / саг сул артқары һәм илгәри / бир илиндин чангул бир илиндә кәдәх / көрмәз ирмеш ичкән гөмриндә фәрәх* (48: 19–24; 49: 1, 2); ә) Мөхәммәд пәйгамбәрнең үзенчәлекләре: *ол йаратқанның хәбиби мостафа / ким қамуг җанлар табар андин сафа / ол нөбүвәт мәгдәнитиң гәүһәри / һәм кәрәмәт һәм wилайәт сәрwәри / ол ким ушбу онсигиз миң галәмиң / сәрвәридур җөмлә гаси адәмиң / дөнйада һәм ахирәтдә шаһ ирүр / зирәким хәбибуллаһ ирүр / әнбийәләр хатими ол болысар* (49: 13–21).

Текстта сорау һәм җавап репликасына шактый еш мөрәҗәгать ителгән. Үзенчәлекле яңгыраш кабатлаулар исәбенә дә барлыкка килә. Аларда авторның чынбарлыктагы вакыйгаларга мәгънәви мөнәсәбәте белдерелә, эмоциональ кичерешләре бирелә. «Кем идең» дигән дәшү аша килеп, язучы Җөмҗөмәнең башыннан кичкәннәрен үзеннән сөйләтә: *Гайсәгә билдүрди ол кәнд өзүни / Гайсә сурды йәнә ол башдин сөал / ким йәнә сөзләгил сахибҗәлал / җан нә түрлүк бердиң аны сөзләгил / гүрдә нә көрдүң аны хикәйәт әйләгил / һичкимирсә кәлип сурдыму сәни / урдыму ухшадыму йахуд сәни / нә сифатлықдур уҗмах йахуд тәмуг / көрдүң ирсә сөзләгил аны камуг / ахырың нә болды аны шәрх қыл / ... бу сөзни сургач ол аһ тиди / андин әйди, Гайсә рухуллаһ тиди / қылдуңыз йаулақ газим агыр сөал / қани бу сөзни әймәкгә мәңа хәл / иллә сурдуң миң дә бирин дим йәйим* (45: 20–24; 46: 1–4, 9–12). Башның хикәяте тоташ монолог түгел, автор аны диалог формасында оештырган, ул сорау–җавап берлегеннән гыйбарәт. Җөмлә төзүдә төп чара булган әйтеп бетермәү, сораулар биреп бүлдерү, дәвам иттерү алымын куллану язучыга Җөмҗөмәнең язмышын җанлы да, тасвирлы да, гыйбрәтле дә итеп сурәтләүгә мөмкинлек ача. Әсәрдәге вакыйгаларның урыны: герой үзе яшәгән мохит, тәмуг күренешләре һәм шуңа бәйле заман төсмерләре үзгәреп

тора. Җөмҗөмә теге дөньяда дүрт мең ел тәмуг газабы кичерә. Өстен катлау кешеләренең үлгәннән соң кичергән тәмуг газаплары, моның сәбәбе булган дөньялыкта кылган яман эшләре ислам дине күзлегеннән чагылдырыла. Язучы тәмугның үзенә генә хас сыйфатларга ия булган җиде төрен, аларда газапланучыларның сурәтләрен – маймыл йөзле, нәфесләрен тыя алмаган, корсаклары тау кадәрле дуңгыз кыяфәтенә кергән кешеләрне тасвирлап, инсаннарны тәмуг газабы белән куркытып, аларны яман эшләрдән чикләргә тели. Тәмугның берсеннән-берсе куркынычрак җиде дәрәҗәсе, һәр дәрәҗәдә каралган җәзалар поэмада хикәяләү рәвешендә исем сүз төркеменең төрле функцияләре ярдәмендә бирелгән: *йити түрлүкдүр қат-қат тәмуғ / тикмә бириниң биридин қатығрақ /* ***Һаwиә*** *әүwәл тәмуғ атыдур / ким аның ғазабы оты қатыдур /* ***Хатамә*** *икинчиси атыдур / барча насраниларның кесмәтидүр / йәнә икинчиниң атыдур* ***Сәкар*** */ ол ағзын ачып җүһүдләргә бақар / йәнә төртинчисиниң атыдур* ***Сағир*** */ анда йалған сөзләгүчиләр һәм кирүр / ол бәшинчисиниң атыдур* ***Ләза*** */ ким мәҗүсиләр башығадур қаза / андин алтынчысының* ***Җахимдүр*** *аты / андин йитинчисиниң атыдур* ***Җәһәнәм*** */ ошбу тәмуғ ким йитиниң биридүр /ол Мөхәмәд өммәтиниң йиридүр* (53: 9–24; 54: 1–3, 7, 8).

Шигырь юлларының бертөсле, анафорадан башланып китүе уй-фикерне көчәйтүдә куәтле стилистик алым булып тора. Хисам Кятиб, сөйләмне эмоциональ югарылыкта бирү өчен, поэмада кабатлауны бик еш куллана, аларның яңадан-яңа төрләрен таба, Аһәңне көчәйтеп җибәреп, ритмик төгәллеккә ирешүдә сорау алмашлыкларын, саннарны, исем, фигыль сүз төркемнәрен сайлый. Хисам Кятиб кереш өлештә сүз башында *кани* алмашлыгын кабатлап, үзенчәлекле мәгънәви градация барлыкка китерә. Мисаллар: ***қани*** *Сафуан* ***қани*** *Чәһәрйар/****қани*** *Хөсрәү Ширин Зөлқарнәйин ғад /* ***қани*** *Дақйанус Шидад ләғин/* ***қани*** *Нәмруд Фәридун гөзин/ йахуд ол* ***қани*** *Нәүширwан шәһрийар/* ***қани*** *ол Мәхмүд шахи Ғазнаwи/* ***қани*** *ол Ибраһим ол кәбир* (39: 13–21)*;* ***кими*** *солтан* ***кими*** *қул* ***кими*** *әмир/* ***кими*** *хуҗа* ***кими*** *бай* ***кими*** *фәқир* (40: 16–17)*;* ***йәнә он миң*** *сақи қулум бар иди/* ***йәнә он миң*** *хазир башмақдар иди/* ***он миң*** *ирди җефтем ай күндин ари/* ***йәнә он миң*** *қырнақым һәм бар иди* (43: 19, 20, 21, 23); ***нә*** *иңиндә тун бар* ***нә*** *башында сач* (57: 16)*;* ***йүрүр ирмеш*** *анлар ким халқ ара /* ***йүрүр ирмеш*** *һәрбири мән мән тиүп* (54: 19–20) һ.б.

Шигъри текстта язучы ритм һәм аһәң тудыруда анафораны гаҗәеп оста файдалана. Җөмҗөмә солтан үзенең уенчы музыкантлары хакында сөйләгәндә, *мең* сүзен сүз башында бер ритмик позициядә кабатлап, Хисам Кятиб, хәтта, уен кораллары оркестрының музыкаль яңгырашын укучысына җиткерүгә ирешкән: *һәр йити* ***миң*** *мотрибчыларым бар иди /* ***миң*** *чаң* ***миңи*** *кубучылар иди /* ***миңи*** *натманлар ирди* ***миңи*** *бурғу /* ***миңи*** *табл урар ирди* ***миңи*** *арғу /* ***миңи*** *чалғу чалар ирди* ***миңи*** *дәф / миңи чибмал урар ирди миңи кәф* (44: 5–10).

Әдип җөмләне тәмамлаучы хәбәрне кабатларга ярата. Мондый төр кабатлаулар раслау мәгънәсен алып килә: *көргил анларин ким әүәл* ***кечтиләр*** / *һәм йаман һәм йахшы барча* ***кечтиләр*** (39: 7, 8); *чүнки кәлдүң дөнйайа кетмәк* ***кирәк*** / *бар көчин йиткүнчә хәйр итмәк* ***кирәк*** (40: 6, 7), *йәнә көрмүш бир қаwем* ***тили йоқ*** / *һәм тақи һәм бир қаwем аҙақ* ***или йоқ*** (55: 7–8) һ.б. Әсәрдә омонимиягә нигезләнгән кабатлаулардан да киң файдалана:

> *миңи ат, миңи тәүә, миңи сығыр, миңи* ***қуй***
> *өзгә ниғмәт куш куртны әйтмә* ***қуй*** (45: 13–14);
> *әсрү йаwуз хәлдә йатдум ол* ***кечә***
> *ол билүр ким өз башиндин иш* ***кечә*** (47: 23–24).

Хисам Кятиб мәгънә ягыннан якын торган сүзләрне бер-бер артлы биреп, фикер яңгырашын көчәйтү өчен, градация алымын еш кулланган: *бу кара йир ким көрәрсәң туп тулуғ / адәм уғланларыдур кичик улуғ / һәр қадәм йир үстүнә басарсән / һәр адымда адәм йүзинә басарсән / бу қара туфрақ ичрә нәчәләр / йатурлар түнү күндүз кечәләр / кими солтан кими қул кими әмир / кими хоҗа кими бай кими фәқир /... әмир мискин қул солтан билгүсиз / улуғ кичик бай йуқсул билгүсиз* (40: 8–17, 21–23).

Язучының сурәтләү стилендә гипербола, метафора, метонимия, чагыштыру кебек синтаксик троплар үз урынын алган.

Шагыйрь Җөмҗөмә солтанның кем булганлыгын үзеннән сөйләтә. Е. Бертельс фикеренчә, шул рәвешле Хисам Кятиб ачыктан-ачык Алтын Урда ханнарының тормышын сурәтли. Бу турыда Х. Миңнегулов фикере әһәмиятле: «Әлбәттә, бу рәвештә үк кистереп әйтү бераз бәхәс уята. Шулай да галимнең әсәрдәге күренешләр белән Дәште Кыпчак мәмләкәте арасында охшашлыклар, бәйләнеш күрүе нигезле. Ибне Батута, Ибне Гарәбшаһ һәм күп кенә башка авторлар Алтын Урда шәһәр тормышының алга китүе, мәдәниятнең үсеше, хан сарайларында затлы мәҗлесләр уздыру турында язалар. «Җөмҗөмә солтан»да да без гайре гиперболик планда булса да, шуларга охшаш күренешләр белән очрашабыз» [Миңнегулов, 2014, б. 298]. Әлбәттә, шагыйрь гипербола белән эш итә, күренешләрнең мәһабәтлеген күрсәтү өчен, ул сан күләменә күчерелгән көчәйтүләрдән файдалана, башкаласының буе биш көнлек, иңе өч көнлек юл, вәзирләренең саны 40 мең, 18 мең бәкләр, һәртөрле хезмәтчеләре дә 10 мең булган: *кырық миң вәзирим бар иди* (43: 11); *онсикиз миң мәгтәбәр бикләр камуғ* (43: 13); *он миң ирди җефтем ай күндин ари* (43: 21); *йәнә он миң қырнақым һәм бар иди* (43: 23); *һәр йити миң мотрибчиларим бар иди* (44: 5); *тәмуғда миң түрлү ғазаб* (52: 23); *ир миң һөнәр үгрәнмәк көп дәгүл* (54: 21); *миң һөнәр болса бир ирдә көп дәгүл* (56: 9) һ.б.

Язучы чагыштыруларны күбрәк кешене сурәтләгәндә куллана. Үзенең һәм вәзирләренең көчен арыслан белән, хатыннарының гүзәллеген ай белән чагыштыра: *иллә һәйбәтдә мисл арыслан идим* (44: 18); *хөсн эчендә һәрбири бир маһ иди* (43: 24). Дөньялыкта гөнаһ

кылган адәмнәр тәмуг эчендә төрле ямьсез кыяфәтләрдә чагыштырулар аша белдерелә*: қан куйулмыс тасға биңзәр көзи бар* (48: 20); *бир қаwем көрдим бичин йүзлүк* (54: 14); *һәрбириниң қарны болмыш тағ киби* (54: 24); Билгеле бер ситуацияне каршы куеп тасвирлаганда чагыштыруларга нигезләнә: *бир улуғ сахра болмыш бу җиһан* (48: 18); *ким болуп солтан болғунча бу хақ ир* (59: 4) һ.б.

Метонимия әсәр телендә чагыштырмача аз күзәтелә: *һәр адымда* ***адәм йүзинә*** *басарсән* (40: 11) – ягъни туфракка әйләнгән кеше битенә; *ким* ***камуғ җанлар*** *табар андин сафа* (49: 14) – ягъни барлык кешеләр; *түштүм ол дәм йиргә* ***көзем қарайыб*** (47: 17) – ягъни үлдем һ.б. Шигъри юлларда язучы өчен әһәмиятле булган мәгънә көчәрелешендә поэтик метонимия сизелеп тора.

Әсәрнең төзек, аһәңле булуы синонимнар кулланылу белән дә аңлатыла. Поэмада бер үк төшенчәне белдереп, мәгънә ягыннан бер-берсенә якын сүзләр теркәлгән. Төрле сүз төркеменә караган синонимнарны язучы шактый иркен кулланган. Исем сүз төркеменнән кеше һәм җәмгыять тематикасына кергән синоним сүзләр әсәрдә шактый еш очрый. Аллаһның күркәм исемнәреннән поэмада сигезе чагылыш таба, абсолют синонимнар тәшкил итә. Шунысы игътибарга лаек: Хисам Кятиб гарәпчә атамаларыннан Аллаһның хаклык сыйфатына ия булуын күрсәткән *Хак* исемен 7 тапкыр, *Сәмиг* – «ишетүче», *Мүҗиб* – «дога, үтенечләрне кабул итүче», *Хәким* – «бөтен нәрсәләрне хикмәтле башкаручы» мәгънәле исемнәрен берәр тапкыр кабатланган. Аллаһның төрки чыгышлы дүрт синонимы табылды: *Тәңре, Уган, Изге, Яраткан. Тәңре* атамасы әсәрдә кулланылыш ягыннан шулай ук өстенлек алган, 7 тапкыр теркәлгән. Мисаллар: ***Хақға*** *сығнып нәчә ким қылсаң гәмәл* (57: 5); *алдылар* ***Хақ*** *йиринә тикүрдиләр* (50: 10); *йә* ***Сәмиғ*** *йә* ***Мүҗиб*** *йә* ***Хәким*** (60: 24); *андин суңу* ***Тәңри*** *фәрмани билә* (42: 13), *аңла ким* ***Тәңри*** *сәңа бирди түз* (52: 20), ***Тәңри*** *мәни гафу қылғай и әхи* (60: 22); *инанмадуқ Илйасның* ***Тәңрисинә*** (60: 13); *ол Ғазраил ирмеш* ***Уган*** *қойған аты* (48: 22); *кечә күндүз* ***Иҙиниң*** *зикерин қыл* (62: 6) *ол* ***Йаратқанның*** *хәбиби мостафа* (49: 13) һ.б.

Адәм ~ кеше сүзләре әсәр телендә җан иясе, шәхес мәгънәсендә синонимнар буларак кулланыла. *Кеше* – татар теленең үз сүзе, *адәм* – гарәп теленнән кергән, мәгънә төсмерләре аерылмый: ***адәм*** *уғланларыдур кичик улуғ* (40: 9); *ол таш үзрә* ***адәм*** *башы* (41: 6); *қани* ***адәм*** *Нух ол хәлил* (39: 11); *Җөмҗөмә чүн ол кәдәх* ***киши*** *көтәрдиләр* (50: 7); *табмас ирмеш* ***киши*** *дөнйадин морад* (62: 3); *һәрбирингә төзмәс иди миң* ***киши*** (44: 14) һ.б.

Мал, байлык мәгънәләрен белдерү өчен, *мал, мөлкәт, милек* лексемалары синоним буларак кулланылган: *өзгә* ***малның*** *саны худ йоқ иди* (44: 15); *қани тун атым йахуд* ***мал мөлкәтем*** (50: 18); *мунча түрлүк* ***мал*** *ниғмәт қойып* (40: 4); *фариғ ким әһл* ***милек мөлкәтимдим*** (48: 16) һ.б.

Гарәп, фарсы алынмалары *мәлик ~ солтан ~ әмир ~ шаһ ~ падишаһ* текстта синонимик оя хасил итә, *солтан* лексемасы – мөселман

дәүләтләрендә идарә итүче патша мәгънәсендә синонимнар арасында иң еш кулланылганы. Мисаллар: *Җөмҗөмә* ***солтан*** *иди атым бәним* (42: 21); *аты данлу өзи хас* ***солтан*** *иди* (62: 9); ***әмир,*** *мискин қул,* ***солтан*** *билгүсиз* (40: 22); *һәрбири бир* ***падишаһның*** *дөхтәри* (43: 22); *дөнйада һәм ахирәтдә* ***шаһ*** *ирүр* (49: 19); *қани мунча миң нәби* ***шаһлар*** (39: 9); *дөнйада мән бир* ***мәлик*** *ирдүм улуғ* (42: 19); *һәрбиримиз бир* ***мәлик*** *ирдүк бурун* (58: 23); *кими* ***солтан*** *кими қул кими* ***әмир*** (40: 16) һ.б.

Галәмнең бер өлешен, Җир йөзен белдергән *дөнья, җиһан* сүзләре әсәрдә синонимнар, кулланылышы ягыннан *җиһан* сүзе өстенлек итә. Мисаллар: *эшетиң дөнья ишин билиң аны* (39: 2); *сурдым дөнйа ичрә кимләр ирдүңиз* (58: 21); *и җиһан тигән қани бақидур* (39: 1); *ким нәләр кәлди җиһан эчрә мәңа* (42: 18) һ.б.

Предметның билгесен белдереп килә торган сыйфат сүз төркемен язучы чикле кулланган. Текстта синонимик оя тәшкил иткән *дәрwиш ~ мискин ~ ғәриб ~ фәқир ~ гидай*; *сәхи ~ кәрим* сыйфатлары гына очрады. Мисаллар: *көндә миң келсә иди* ***дәрwиш*** *йәтим* (45: 5); *барып* ***мискингә*** *қаты сөзләмиш* (47: 6); *алмамыш алар бир* ***мискин*** *көңлини* (58: 3); *кәшки болғай ирдүк дөнйада* ***фәқир*** (59: 3); *һәм бақар ирди* ***фәқир*** *илә* ***гидайны*** (60: 1); *ир әдәр болса сәхәwәт һәм кәрим* (56: 11) һ.б.

Хисам Кятиб синонимнарны куллануга җитди якын килгән. Кабатлаудан котылу өчен генә түгел, әдәби тел традициясенә нигезләнеп, бер үк билгене, төшенчәне белдерә торган төрки, гарәп, фарсы сүзләре ярдәмендә әсәрендә югары стиль кагыйдәләрен саклаган булырга тиеш.

Әсәр телендә сүзләр мәгънә бәйләнешләре белән генә түгел, мәгънә каршылыклары буенча үзара бәйләнештә яши. Язучы тасвирлауның көчен арттыру өчен, бер күренешне икенчесенә каршы куеп сурәтләү алымыннан файдалана. Антонимлык предметларны белдергәндә: ***дөнйада*** *һәм* ***ахирәтдә*** *шаһ ирүр* (49: 19); *нә сифатлықдур* ***уҗмах*** *йахуд* ***тәмуғ*** (46: 3); *тиң тутар иди* ***йарлыны*** *һәм* ***байны*** (60: 2); әйберләрнең сыйфатын: ***изгә*** *бирлә* ***йаwузны*** *қылғанымыз* (61: 24); *йә* ***ғәзизмү*** *ирдүң йә* ***бәдбәхет*** *зәлил* (42: 12); *һәм* ***йаман*** *һәм* ***йахшы*** *барча кечтиләр* (39: 8); *әмир* ***мискин қул солтан*** *билгүсиз* (40: 22); *ики сурәт бири* ***көк*** *вә бири* ***кара*** (51: 10); вакытын: ***кечә күндүз*** *ғадел дад ирдим ишим* (45: 9); *йатурлар* ***түнү күндүз кечәләр*** (40: 15); урын аралыгын: ***ташрадин*** *көрәнләр* ***һәйбәт*** *дир иди* / ***эченә*** *киргүчиләр* ***җәннәт*** *дир иди* (43: 8); ***сағ сул артқары*** *һәм* ***илгәри*** (48: 24); үтәлешен: *чүнки* ***кәлдүң*** *дөнйа* ***кетмәк*** *керәк* (40: 6); *суңра көп* ***истәдим*** *аны* ***табмадым*** (47: 10) ***кетди*** *анлар* ***кәлди*** *аңа гүир йара* (51: 9); *йокса* ***кой*** *бәна сөзин* ***тәрк қыл*** (46: 6) һ.б. белдергән очракларда бирелгән.

Хисам Кятиб кайбер өзекләрен тулысынча шушы алымга кора:

> ***ирмү*** *ирдүң дөнйада йә сән* ***тиши***
> ***хуҗаму*** *ирдүң* ***қулму*** *ирдүң айғыл сән*

бикмү** ирдүң йуқса **йуқсу фәқир
*йә **шәйхмү** ирдүң сән йахуд **бөхил***
*йә **гәзизмү** ирдүң йә **бәдбәхет** зәлил* (42: 8–12).

Поэмада Хисам Кятиб Урта гасыр язма истәлекләрендә урын алган халык иҗатына хас калыплашкан тезмәләрдән, үз чорының җанлы сөйләм теленнән, фразеологик хәзинәсеннән, мәкаль-әйтемнәрдән иркен файдалана. *Тыңла сөзүм, ишитиң, андин әйди, көрдүм андин, бир күн* һ.б. сүзләр һәм әйтелмәләр укучыны яңа хәбәр кабул итәргә әзерли. Мисаллар: тыңла: *тыңла имди бу сөзимгә бир мәсәл* (40: 23); *андин әйди йа Ғайсә тыңла сөзүм* (50: 13); *тыңла имди хәлим әйдәм сәңа* (42: 17); *тыңлағыл ким әйтәйим* (53: 6); *тыңлағыл сән көрдүким шәрх идәйим* (46: 18) һ.б.; әйди: *андин әйди, йа Ғайсә тыңла сөзүм* (50: 13); *Ғайсә әйди бурун ушбу сөзи* (61: 8); *йәнә Ғайсә әйди әйт и баш бизә* (60: 9); *әйдиләр солтан ирдүк һәрбиримиз* (58: 22); *нәчүк алты йүзиң бар әйт мәңа (49: 4); әйдим и җөмҗөмә нә қылдуң қани* (51: 14); *әйдим ким анчақ болур ичмәк йитәр* (52: 10) һ.б.; ишит: *ишитиң дөнйа ишин билиң аны* (39: 2); *ишит андин дәхи нәләрүм бар иди* (43: 2); *йә нәбиулла, ишитгил бу сөзим* (54: 11) һ.б.; көр: *көргил анларын ким әүәл кечтиләр* (39: 7); *көр нәчүк болды ахыры мунлар ишин* (56: 8) һ.б.; бир көн: *Ғайсә пәйғабәр бир күн мосафирлық қыла* (40: 25); *олтурур ирдүм бир күн тәхтиндә хош* (46: 15) һ.б.

Материаллардан күренгәнчә, әсәр телендә файдаланылган фразеологизмнар, татар теленең сүз хәзинәсе буларак, телебездә йөри. Әдип иҗатында хис-кичерешләрне белдергән *җан, күңел, йөрәк* сүзләре белән бәйле әйтелмәләр зур урын тота. Мисаллар: ***җан кирди** қайра әсән болды тәни* (61: 4); *ачсам мәғриб халаиқны **җан берүр*** (49: 10); ***җан** нә түрлүк **бердиң** аны сөзләгил* (45: 23); *суңра **җан** қуш сәндин **учысар*** (41: 14); *тутмадылар бир сәгәт **чықты җан*** (50: 12); *һәр йүзем ачып анлардин **җан алысар*** (49: 24); *кити ол мискинниң **көңли йықылды*** (47: 7); ***алмамыш** алар бир **мискин көңлини*** (58: 3); *нә туз икмәк **көңлини билмәмиш** (57: 10); **көңүл йықылды** айруқ қылу* (47: 8); *калды рауан ол **көңүлин баймадым** (47: 9), **йүрәким көйди ичим қайнады*** (52: 8) һ.б. *Көрдим ирсә **титрәмәк тутты** мәни* (51: 13); *йәнә төрт миң тәмуғда **чикдим ғазаб*** (60: 6); *хөснүмә **көз салган** адәм җаны* (44: 21) һ.б. хис-кичерешләрне чагылдыру өчен файдаланылган фразеологик әйтелмәләр кайбер фонетик үзгәрешләр белән хәзерге татар телендә актив кулланыла.

Хисам Кятиб, фәлсәфи фикерен образлырак, тәэсирлерәк итү максатыннан, мәкальләргә дә мөрәҗәгать иткән. Кеше яшәешенең төп мәгънәсен – үзеннән соң изге эш, исем калдыру хакындагы фикерен мәкальләр ярдәмендә әйтеп биргән. Мисаллар: *ким **қалур ирмиш җиһанда иҙгү ат*** (62: 4); *һәрким ирсә **нә иксә урғай аны*** (61: 22); ***қылдың ирсә уш җәзасы көргил*** (51: 8); *бар **көчин йиткүнчә хәйр итмәк кирәк*** (40: 7); ***тәңри биргән ризықың шөкрин қыл*** (62: 5) һ.б. Язучы файдаланган мәкальләр хәзер дә әдәби әсәрләрдә һәм халык сөйләм телендә актив кулланылалар.

Хисам Кятиб сәнгатьчә алымнарның төрлесеннән файдаланып, татар әдәби теленең сәнгатьчә үсешендә мөһим урын тоткан әсәр калдырган. «Җөмҗөмә солтан» үзен барлыкка китергән мохит чикләрендә яшәп, Алтын Урда дәүләтенең мәдәният казанышына әверелеп, үз сурәтләре белән алдагы буын әдәби хәрәкәтенә килеп кушылган.

Әдәбият

Алмаз Җ. Җөм-җөмә дастаны // Әдәби мирас (Өченче китап). Казан: Татар. кит. нәшр., 1996. Б. 42–57.

Курбатов Х.Р. Иске татар поэзиясендә тел, стиль, метрика һәм строфика. Казан: Татар. кит. нәшр., 1984. 164 б.

Миңнегулов Х.Й. Хисам Кятибнең «Җөмҗөмә солтан» әсәре // Татар әдәбияты тарихы: 8 томда. 1 т.: Борынгы чор һәм Урта гасырлар. Казан: Татар. кит. нәшр., 2014. Б. 292–300.

Нуриева Ф.Ш. Атрибуция языка письменных памятников золотоордынского периода. Астана: Изд-во Сарыарка, 2011. 208 с.

Татар әдәби теле тарихы. (XIII гасыр – XX йөз башы) / И.Б. Бәширова, Ф.Ш. Нуриева, Э.Х. Кадыйрова. I том: Фонетика. Графика: язма традицияләр, норма һәм вариантлылык. Казан: ТӘһСИ, 2015. 696 б.

Татар әдәби теле тарихы (XIII гасыр – XX йөз башы) / И.Б. Бәширова, Ф.Ш. Нуриева, Э.Х. Кадыйрова, Р.Ф. Мирхәев. II т.: Морфология. Грамматик категорияләрнең структур-субстанциональ үзенчәлеге һәм функциональ-стилистик мөмкинлекләре: язма традицияләр, норма һәм вариантлылык. Казан: ТӘһСИ, 2017. 888 б.

Татар әдәби теле тарихы (XIII гасыр – XX йөз башы) / И.Б. Бәширова, Г.Ф. Гайнуллина, Х.Х. Кузьмина. III том: Лексика. Лексик-семантик категорияләрнең инвариант парадигма үзенчәлеге һәм контекстуаль-синтагматик мөмкинлеге: язма традиция, норма һәм вариантлылык. Казан: ТӘһСИ, 2019. 642 б.

Татар әдәбияты тарихы. Казан: Татар. кит. нәшр., 1984. Т. 1. 567 б.

Татар әдәбияты тарихы: 8 томда. 1 т.: Борынгы чор һәм Урта гасырлар. Казан: Татар. кит. нәшр., 2014. 214 б.

Aysu Ata. Harezm-Altın Ordu Türkçesi. Ankara: Ankara Universitesi Basımevi, 2014. 186 p.

Нуриева Фәнүзә Шәкүр кызы,
филология фәннәре докторы, Казан (Идел буе) федераль университетның татар тел белеме кафедрасы профессоры,
ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының гомуми лингвистика бүлеге өлкән фәнни хезмәткәре